

Το ασυνείδητο αγνοεί τον χρόνο;

Τέσσα Χατζηγιάννη-Στεφανάτου

Το ζήτημα του χρόνου ενυπάρχει σε πολλές ψυχαναλυτικές έννοιες, όπως στην έννοια της επανάληψης, της παλινδρόμησης, της καθήλωσης, του *εκ των υστέρων*. Ωστόσο ο Φρόυντ αναφέρθηκε και **με πιο άμεσο τρόπο στον χρόνο**, θέμα κατεξοχήν φιλοσοφικό, παρότι όπως είναι γνωστό ήθελε πάντα να διατηρεί τις αποστάσεις του από την φιλοσοφία. Φαίνεται όμως ότι καθώς κατασκεύαζε τη θεωρία του περί ψυχής, συνάντησε αναπόφευκτα στον δρόμο του το θέμα του χρόνου. Και ενώ δεν βρίσκουμε στα γραπτά του μια ολοκληρωμένη και ξεχωριστή μελέτη για τον χρόνο, τον προσεγγίζει σε διάφορα σημεία του έργου του με τόσο καινοφανή και ανατρεπτικό τρόπο που μια ψυχαναλύτρια σαν την Τζ. Κρίστεβα θα συμπεριλάβει τον Φρόυντ -μαζί με τον Μπέργκσον και τον Χάιντεγκερ- στους τρεις σύγχρονους στοχαστές που ανέτρεψαν ριζικά την παραδοσιακή αντίληψη για τον χρόνο.¹

Στη σημερινή μου παρουσίαση θα επικεντρωθώ στην περίφημη και αινιγματική ρήση του Φρόυντ «*Το ασυνείδητο αγνοεί τον χρόνο*»². Είναι μια φροϋδική θέση που επανέρχεται συχνά σε ψυχαναλυτικά κείμενα και συζητήσεις, έχω όμως την αίσθηση ότι δεν στεκόμαστε πραγματικά να σκεφτούμε το νόημα ή μάλλον τα πολλαπλά της νοήματα και ότι συχνά παρερμηνεύεται ή οδηγεί σε σύγχυση.

Η υπόθεση της αχρονικότητας του ασυνειδήτου έρχεται σε ρήξη με την φιλοσοφική παράδοση αλλά όχι μόνο, θα έλεγα ότι είναι ανατρεπτική και σε σχέση με τον κοινό νου. Το ασυνείδητο είναι *ά-χρονο*, *zeit-los* γράφει ο Φρόυντ, *χωρίς χρόνο*. Πώς μπορεί όμως να υπάρχει κάτι σ' αυτό τον κόσμο που να είναι «χωρίς χρόνο;» Πώς μπορούμε να αναπαραστήσουμε την α-χρονικότητα του ασυνειδήτου;

Ανατρέχοντας στην μεταφροϋδική ψυχαναλυτική βιβλιογραφία δεν βρίσκει κανείς πολλά κείμενα ή βιβλία που να προσεγγίζουν απευθείας

¹ J. Kristeva (1995), Le scandale du hors-temps, in *RfP, L'intemporel, IV*, tome LIX, σ. 1033. (Οι τρεις αυτοί στοχαστές υποστηρίζουν σύμφωνα με την Κρίστεβα ότι υπάρχει μια χρονικότητα *εκτός υποκειμένου (extra-subjective)*).

² Σ. Φρόυντ (1915), Το Ασυνείδητο, *Δοκίμια Μεταψυχολογίας*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον

το θέμα του χρόνου στην ψυχανάλυση³. Είναι ένα θέμα που όπως παρατηρεί ο Α. Γκρην⁴, αποφεύγεται από τους ψυχαναλυτές, όταν δε το θίγουν, συνήθως προσεγγίζουν τον χρόνο με την τρέχουσα έννοια του γραμμικού χρόνου που ο Φρόυντ περιέγραψε στα *Τρία Δοκίμια* και όχι με την ιδιαιτερότητα και την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει τη φροϋδική θεώρηση του χρόνου. Συναντάμε πάντως συχνά νύξεις και αναφορές στο άχρονο του ασυνειδήτου σε κάποια κείμενα και φαίνεται ότι είναι ένα θέμα που προβληματίζει τους ψυχαναλυτές δημιουργώντας ερωτήματα αλλά και διαφωνίες. Ήδη το 1911, ζώντας του Φρόυντ, σε μια συνάντηση της Ψυχαναλυτικής Εταιρείας της Βιέννης, στις 8 Νοεμβρίου⁵, ο Στέκελ και ο Μάινχολντ παρουσιάζουν εργασίες με θέμα την «Υποτιθέμενη αχρονικότητα του ασυνειδήτου» και ακολουθούν έντονες συζητήσεις σχετικά με τον ορισμό του χρόνου. Επίσης, το 1939, η Μαρία Βοναπάρτη, στο πλαίσιο ενός διαλόγου που είχε με τον Φρόυντ σχετικά με το θέμα, δημοσιεύει ένα ενδιαφέρον και μακροσκελές κείμενο με τίτλο *Το Ασυνείδητο και ο χρόνος*⁶, στο οποίο υπερασπίζεται τελικά την φροϋδική θέση.

Η α-χρονικότητα του ασυνειδήτου υποστηρίζεται από τον Φρόυντ πολύ νωρίς στο έργο του, παραμένει δε σταθερός σ' αυτή τη θέση μέχρι το τέλος, καθώς φαίνεται να αποτελεί γι' αυτόν επιστημολογική και μεταψυχολογική αναγκαιότητα. Το «χωρίς χρόνο» δεν αποτελεί για τον ιδρυτή της ψυχανάλυσης ένα επιμέρους χαρακτηριστικό του ασυνειδήτου αλλά μια εγγενή ιδιότητα χωρίς την οποία θα έχανε την ουσία αυτού που το συγκροτεί. Είναι αλήθεια ότι είναι μια θεώρηση που μπορεί να εγείρει ανησυχία και ενόχληση. Πόσω μάλλον που ο Φρόυντ, ενώ διατυπώνει αυτή τη θέση ρητά και κατηγορηματικά, παραμένει πολύ φειδωλός στην περαιτέρω ανάπτυξή της. Αναφέρει δε με ειλικρίνεια «συνειδητοποιώ πόσο 'σκοτεινή' μπορεί να είναι αυτή η θεώρηση περί άχρονου ασυνειδήτου, αλλά δεν έχω μπορέσει ακόμη να εμβαθύνω περισσότερο στο θέμα»⁷.

³ Ο Π. Χαρτοκόλλης μαζί με τον Jacob A. Arlow αναφέρονται από τον Andrea Sabbadini ως εξαίρεση, κυρίως με την έννοια ότι και οι δύο ασχολήθηκαν επισταμένως με τον θέμα του χρόνου στην ψυχανάλυση. Υπάρχουν βεβαίως αρκετά μεμονωμένα κείμενα άλλων ψυχαναλυτών, κυρίως Γάλλων, που πραγματεύονται το θέμα. Βλ. A. Sabbadini, (1989), *Boundaries of Timelessness. Some Thoughts about the Temporal Dimension of the Psychoanalytic Space*, *IJP*, 70: 305-313

⁴ A. Green (2000), *Le temps éclaté*, Paris, Editions de Minuit.

⁵ Minutes de la Société psychanalytique de Vienne (Nunberg H., Federn E. 1962-75).

⁶ M. Bonaparte (1939), *L'inconscient et le temps*, in *Rfp*, T. XI, no 1, σ. 61-104

⁷ S. Freud, (1920) σ.28

Αχρονικότητα του ασυνειδήτου

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Το 1892, στο χειρόγραφο Μ, ο Φρόυντ γράφει ότι «η φαντασίωση αγνοεί τα χρονολογικά στοιχεία». Λίγα χρόνια αργότερα, το 1897, σε μια επιστολή στον Φλις αναφέρεται στην «περιφρόνηση» που επιδεικνύουν τα παράγωγα του ασυνειδήτου στον χρόνο και την χρονολογία. Στην *Ερμηνεία των Ονείρων* στο κεφάλαιο VII υποστηρίζει ότι οι ασυνείδητες διεργασίες δεν υπόκεινται στη φθορά του χρόνου. Στην *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* θα διατυπώσει για πρώτη φορά την περίφημη φράση «Το Ασυνείδητο είναι εντελώς άχρονο» και θα την επαναλάβει το 1915 στην *Μεταψυχολογία*, όπου γράφει:

«Οι διεργασίες του ασυνείδητου συστήματος είναι άχρονες, δεν οργανώνονται χρονικά, δεν τροποποιούνται μέσα στον χρόνο, δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με τον χρόνο. Η σχέση με τον χρόνο συνδέεται με την εργασία του Συνειδητού συστήματος»⁸.

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Φρόυντ διατυπώνει ξεκάθαρα την πολύ σημαντική διάκριση που κάνει ανάμεσα στην *αχρονικότητα* που χαρακτηρίζει το ασυνείδητο και τις πρωτογενείς διεργασίες και την *χρονικότητα* που χαρακτηρίζει την συνείδηση και τις δευτερογενείς διεργασίες του Εγώ. Το Εγώ «χάρη στη σχέση που διατηρεί με το σύστημα της Αντίληψης, εγκαθιστά την χρονική διάταξη των ψυχικών διεργασιών υποβάλλοντάς τες μ' αυτό τον τρόπο στην δοκιμασία της πραγματικότητας». (Εγώ και Αυτό)

Εάν για τον Φρόυντ το ασυνείδητο είναι άχρονο, τα παράγωγά του υπόκεινται στη διάρκεια του χρόνου εξαιτίας του γεγονότος ότι ανήκουν σε ένα άλλο σύστημα, το σύστημα Πον-Συν. Συνεπώς, συνειδητοποίηση σημαίνει εγκατάσταση στην χρονικότητα και αποτελεί τον κύριο στόχο μιας ανάλυσης.

Συνδέοντας τον χρόνο με την συνείδηση ο Φρόυντ ακολουθεί την κλασική φιλοσοφική θεώρηση που εισήγαγε ο Άγιος Αυγουστίνος ο οποίος αντιλήφθηκε τον χρόνο ως πλήρως εξαρτώμενο από την «υποκειμενική ψυχή». Έτσι, μετά τον Αριστοτέλη που στα *Φυσικά* πραγματεύεται τον χρόνο στην κοσμολογική του διάσταση, ως φυσικό ή

⁸ Σ. Φρόυντ (1915), Το Ασυνείδητο, *Μεταψυχολογία*, μτφρ. Β. Πατσογιάννη, εκδ. Πλέθρον

μεταφυσικό φαινόμενο, ο Αυγουστίνος θεμελιώνει την υποκειμενική ή φαινομενολογική προσέγγιση του Χρόνου στην οποία θα επιστρέψει αργότερα και ο Χούσσερλ. Ο Μπέργκσον επίσης εγγράφεται σ' αυτή την παράδοση αντιπαραθέτοντας την *ποιοτική διάρκεια* του χρόνου ως άμεσο δεδομένο της συνείδησης, στον αντικειμενικό, μετρήσιμο, ποσοτικό χρόνο.

Ο Φρόντ λοιπόν ακολουθεί αυτή την παράδοση σύμφωνα με την οποία ο χρόνος είναι ο χρόνος της συνείδησης όπως και της αντίληψης όπως αυτή διαπλάθεται μέσα από την συνείδηση. Ωστόσο, εισάγοντας την έννοια του ασυνειδήτου, θα υποστηρίξει την ανατρεπτική και «σκανδαλώδη» κατά την Κρίστεβα⁹ ιδέα ότι το ασυνείδητο όπως και το *Αυτό (Id)* είναι άχρονα, zeit-loss, στερούνται τον χρόνο, τον έχουν χάσει (το loss προέρχεται από το γερμανικό ρήμα verlieren που σημαίνει χάνω).

Το γεγονός ότι οι πρωτογενείς διεργασίες, είναι άχρονες δεν σημαίνει ωστόσο ότι το ασυνείδητο είναι «εκτός χρόνου», πράγμα που μοιάζει αδύνατον για τον απλούστατο λόγο ότι ο χρόνος είναι παντού, αποτελεί μια από τις τροπικότητες της σχέσης μας με τον κόσμο. Σημαίνει μάλλον ότι λειτουργεί *αγνοώντας τον χρόνο, αδιαφορώντας γι' αυτόν*, όπως εξάλλου αδιαφορεί και για την πραγματικότητα. Οι επιθυμίες που κατοικούν το ασυνείδητο είναι αναλλοίωτες, αμετακίνητες, δεν γνωρίζουν την φθορά του χρόνου, ούτε επηρεάζονται από την καθημερινή ροή των γεγονότων. Αντίθετα, μπορεί να προσποιούνται ότι έχουν αλλάξει, από την αναγκαιότητα να μεταμφιεστούν όταν πλησιάζουν προς τη συνείδηση. Εκπλησσόμαστε κάποιες φορές όταν έρχεται να μας το υπενθυμίσει η «φωτεινότητα», η «καθαρότητα» των αναμνήσεων στην αφήγηση ενός ονείρου.

«Έβλεπα τα πάντα, σαν τίποτα να μην έχει αλλάξει, ξαναβρισκόμουν στο σπίτι που κάναμε διακοπές τα καλοκαίρια, ήταν όμως σαν να ήταν και το σημερινό μας εξοχικό... οι μηλιές στον κήπο που παίζαμε με τα ξαδέλφια μου τόσο ζωντανές ... Η μητέρα μου ήταν εκεί και φορούσε το αγαπημένο μου φόρεμα όταν ήμουν παιδί... τυρκουάζ με μπλε σκούρα λουλουδάκια... θυμάμαι ακόμα την αίσθηση του υφάσματος όταν την άγγιζα... καθόταν στο κρεβάτι που κοιμόμαστε μαζί όταν φιλοξενούσαμε τα ξαδέλφια μου και δεν είχε χώρο... ξαναβλέπω εκείνο το ιδιαίτερο φως που υπήρχε τ' απογεύματα στο σπίτι. Ο άνθρωπος που είδα στον κήπο έμοιαζε με τον διευθυντή μου στο γραφείο... περίεργο... τι ήθελε εκεί...;

---

⁹ J. Kristeva, idem

Ήταν απ' αυτά τα όνειρα.... ξέρετε που όταν ξύπνησα έκανα αρκετή ώρα για να επανέλθω στην πραγματικότητα».

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, αν αυτός ο αναλυόμενος είχε προσπαθήσει να τα θυμηθεί όλα αυτά, δεν θα έφτανε ποτέ σε μια τέτοια φωτεινότητα και ευκρίνεια των αναμνήσεων, ίσως δεν θα είχε συναντήσει και κάποια συναισθήματα εκείνης της εποχής τα οποία είχε αργότερα καταστείλει και φαίνεται να ξαναβρήκε εδώ αλλά χωρίς να είναι οργανωμένα μέσα στον χρόνο. Το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου είναι άχρονο, από τη στιγμή όμως που το θυμόμαστε και το αφηγούμαστε, από τη στιγμή δηλαδή που περνάμε από τις αναπαραστάσεις πράγματος στις αναπαραστάσεις λέξης, στο προσυνειδητό και το συνειδητό, αρχίζει να διαθλάται από την κατηγορία του χρόνου, να εισάγεται στον χρόνο.

Οι ασυνείδητες διεργασίες δεν «ακολουθούν χρονική σειρά, ο χρόνος δεν αλλάζει τίποτα σ' αυτές και η έννοια του χρόνου δεν μπορεί να εφαρμοστεί σ' αυτές»¹⁰, γράφει ο Φρόυντ στο *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*.

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η φράση «Το ασυνείδητο αγνοεί τον χρόνο» είναι μια ταυτολογία: το μη συνειδητό είναι μη-χρόνος όπως και η ψυχική πραγματικότητα (το ασυνείδητο) είναι μη-πραγματικότητα (με την έννοια της εξωτερικής πραγματικότητας). Η χρονική αμφίεση με την οποία εμφανίζεται η ψυχική πραγματικότητα, όταν προσπαθούμε να την προσεγγίσουμε, αποτελεί απλώς την εκδήλωση της ανάγκης της συνείδησης η οποία λειτουργεί υποχρεωτικά «βάζοντας σε τάξη» την πραγματικότητα.

Πώς μπορούμε όμως να σκεφτούμε ένα τρόπο ύπαρξης απελευθερωμένο από την χρονική διαδοχή η οποία δομεί την αντίληψή μας; Ο χρόνος δομεί την αντίληψη μας σε τέτοιο βαθμό που είναι αδύνατον να συλλάβουμε μια πραγματικότητα που να μην διαθλάται από τον χρόνο. Αυτό εννοεί ο Φρόυντ όταν αναφερόμενος στην αχρονικότητα του ασυνειδήτου γράφει: «Πρόκειται για αρνητικό χαρακτηριστικό που μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο σε σύγκριση με τις συνειδητές διαδικασίες». Αναγκάζεται δηλαδή να ορίσει αρνητικά τα χρονικά χαρακτηριστικά του ασυνειδήτου. Αυτό ωστόσο οφείλεται στην

¹⁰ Σ. Φρόυντ (1920), *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, 2014, σ. 50

κυριαρχία της συνείδησης στο τρόπο που κατανοείται ο ανθρώπινος νους.

Ο Φρόντντ στέκεται αρκετά επιφυλακτικός απέναντι στην καντιανή θεωρία ότι ο χρόνος και ο χώρος αποτελούν *a priori* μορφές της αισθητικότητάς μας, για το λόγο ότι αυτή η θεώρηση για ακόμη μια φορά υποστηρίζει την άποψη ότι ψυχισμός και συνειδητό είναι ταυτόσημα. Αντιτίθεται σ' αυτή τη θεωρία όχι μόνο στο όνομα της ύπαρξης του ασυνειδήτου το οποίο αγνοείται από τους φιλοσόφους, αλλά **κυρίως αναφερόμενος στις διαφορές δομής και λειτουργίας ανάμεσα στο συνειδητό και το ασυνείδητο.**

Η συνειδητή εμπειρία του χρόνου

Ο Φρόντντ δεν ασχολήθηκε πολύ με την συνειδητή εμπειρία του χρόνου και μάλιστα άργησε πολύ μέχρι να το κάνει. Καταπιάστηκε μ' αυτό το θέμα στο πολύ σύντομο και ιδιαίτερο κείμενο του 1925, *Σημείωση για το Μαγικό Σημειωματάριο*. Ο Α. Γκρην σημειώνει (2000) ότι είναι σαν, μέχρι τότε, η υπόθεση περί αχρονικότητας του ασυνειδήτου να είχε απασχολήσει τη σκέψη του Φρόντντ χωρίς να ενοχληθεί από την ασάφεια στην οποία είχε αφήσει τη θεωρία του περί συνειδητού χρόνου.

Ας σταθούμε όμως στο *Μαγικό Σημειωματάριο*, το περίφημο *Wunderblock* –«αυτή τη μικρή συσκευή -γράφει ο Φρόντντ- που κυκλοφορεί τελευταία στην αγορά και υπόσχεται περισσότερο από το χαρτί και το πινακάκι»¹¹. Η συσκευή αυτή προσφέρει στον Φρόντντ την πολύτιμη εικόνα της αποκόλλησης της πλαστικής μεμβράνης που υποδέχεται μια εγγραφή και της κέρινης επιφάνειας που διατηρεί το ίχνος της. Κατ' αναλογία το σύστημα Προς-Συν υποδέχεται τις αντιλήψεις αλλά δεν διατηρεί τα ίχνη τους και το Ασυνείδητο σαν την κέρινη επιφάνεια διατηρεί τα μνημονικά ίχνη.

Ο Φρόντντ συνδέει αυτή την εικόνα με τη λειτουργία του αντιληπτικού συστήματος έτσι όπως την έχει θεωρητικοποιήσει: ασυνεχές, εξαιτίας της ικανότητάς του να είναι έτοιμο να υποδεχτεί νέες διεγέρσεις, πράγμα που απαιτεί το σβήσιμο των ιχνών που δέχτηκε μόλις αυτά εκτελέσουν τον σκοπό τους, δηλαδή μόλις γίνει η εγγραφή τους. Όμως αυτή η σύλληψη μιας επιφάνειας που δέχεται παθητικά τις εγγραφές δεν είναι

¹¹ S. Freud (1925), *Le Bloc-notes magique*, in *Résultats, Idées, Problèmes II*,

ακριβής. Η αντίληψη δεν αποτελεί καθαρά παθητική διαδικασία, «εφόσον το εγώ, γράφει ο Φρόυντ, στέλνει περιοδικά στο αντιληπτικό σύστημα, μικρές ποσότητες επενδύσεων χάρη στις οποίες γεύεται τα εξωτερικά ερεθίσματα, και στη συνέχεια, μετά από κάθε μια από αυτές τις ψηλαφίσεις αποσύρεται εκ νέου»¹². Η επένδυση αντιστοιχεί σε μια συνειδητή αντιληπτική δραστηριότητα, ενώ η αποεπένδυση αποτελεί σβήσιμο της αντίληψης και επένδυση των ασυνείδητων μνημονικών ιχνών.

Η αναπαράσταση που έχουμε για τον χρόνο «προέρχεται εξ ολοκλήρου από την μέθοδο εργασίας του συστήματος Πον-Συν και αντιστοιχεί σε μιαν **αυτοαντίληψη** του συστήματος για την μέθοδο αυτή». Η αντίληψη του χρόνου προϋποθέτει ένα εγώ-παρατηρητή που διαπιστώνει την διαδοχή. Η «στιγμή» δεν υπάρχει, εφόσον ήδη όταν την αντιληφθούμε παύει να υπάρχει, μια άλλη ήρθε στη θέση της. Αυτό σημαίνει ότι η αίσθηση του χρόνου είναι προθετική. Το εγώ εισέρχεται στον χρόνο, «γευόμενο» τον κόσμο μέσα από διαδοχικές επενδύσεις.

Πάντως, η θέση του Φρόυντ σχετικά με την καταγωγή της συνειδητής αναπαράστασης του χρόνου, έτσι όπως παρουσιάζεται στο *Μαγικό Σημειωματάριο*, εγγράφεται στο πλαίσιο της οικονομικής θεώρησης του ψυχισμού, εξηγείται δηλαδή με όρους επενδύσεων, ενεργειακών φορτίων κλπ. Κάτι που κάνει τον Ζ. Λαπλάνς να την χαρακτηρίσει ως «σολιψιστική» με την έννοια ότι ο ψυχικός χρόνος εμφανίζεται ως κάτι που συνδέεται με έναν εσωτερικό ρυθμό, έρχεται από μέσα, από τις περιοδικές και γρήγορες επενδύσεις από μέσα προς τα έξω, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο ρόλος του αντικειμένου, του άλλου στη διαδικασία αυτή. Πέρα από τον Ζ. Λαπλάνς και άλλοι σύγχρονοι ψυχαναλυτές αναφέρθηκαν στην σημασία του άλλου αλλά και της απώλειάς του στην δημιουργία της ψυχικής αναπαράστασης του χρόνου (ζήτημα πολύ σημαντικό αλλά δυστυχώς δεν έχω τον χρόνο να το αναπτύξω εδώ).

Όπως και να έχουν τα πράγματα ο χρόνος σύμφωνα με την θεώρηση που προτείνει ο Φρόυντ στο Μ.Σ., εμφανίζεται **ως ένα από τα αποτελέσματα, ως συνεπακόλουθο της επένδυσης του εξωτερικού κόσμου**. Είναι μια δευτερογενής μορφή της προσαρμογής στη σχέση με την πραγματικότητα και συνεπώς την ευχαρίστηση και την απάρεσκεια. Η ιδέα αυτή συναντά και τις έρευνες των Wallon και Piaget που δείχνουν ότι ο χρόνος αποτελεί ένα **κεκτημένο** που αργεί να αρχίσει να τίθεται σε

---

¹² idem

λειτουργία στο παιδί, είναι δηλαδή προϊόν μιας ψυχικής δημιουργίας. Η κατανόηση του «τώρα» ή του «αμέσως» εγκαθίσταται πρώιμα στο παιδί, πριν ακόμα την πρόσβαση στη γλώσσα, όμως το «σε λίγο», «εχτές», «αύριο», «αργότερα» αποκτά νόημα από τα τρία χρόνια και μετά! Το «όχι», η απαγόρευση, η σταδιακή εγκατάσταση της αρχής της πραγματικότητας συμβάλλουν αναμφίβολα σημαντικά στη δημιουργία της ψυχικής χρονικότητας.

Η σύγχρονη κλινική μας θέτει αντιμέτωπους με οριακούς ασθενείς των οποίων η συνείδηση -και όχι μόνο το ασυνείδητο- φαίνεται να αγνοεί τον χρόνο, ζώντας σε ένα αιώνιο παρόν, μη δυνάμενοι να χρησιμοποιήσουν την παρελθούσα εμπειρία. Οι συνεδρίες μ' αυτούς τους ασθενείς μοιάζει πράγματι να είναι α-χρονες με την έννοια μιας επανάληψης που ακινητοποιεί τον χρόνο και την ψυχική επεξεργασία και κάνει την ατμόσφαιρα άτονη και πνιγερή πολλές φορές. Όταν δε υπάρξουν μετασηματισμοί, όταν η δυνατότητα αναμνημόνευσης επανατεθεί σε λειτουργία, τότε είναι σαν να εγκαθίσταται ένα ελαφρύ αναζωογονητικό αεράκι μέσα στον χώρο της αναλυτικής συνεδρίας.

Θα έλεγε κανείς ότι μ' αυτούς τους ασθενείς η καντιανή θέση σύμφωνα με την οποία ο χρόνος είναι ένα *a priori* στοιχείο της ανθρώπινης υποκειμενικότητας είναι σαν να παύει να ισχύει¹³. Η ψυχική χρονικότητα φαίνεται να αποτελεί μια *εμπειρική μορφή της ψυχικής ζωής*, που η δημιουργία της υπόκειται στις επιμέρους συνθήκες και βιώματα του κάθε ατόμου. Βέβαια, ο άνθρωπος δεν αγνοεί τον κερκάρδιο 24ωρο ρυθμό του βιολογικού χρόνου: είναι σε εγρήγορση την ημέρα και κοιμάται τη νύχτα, η ερωτική του διάθεση μπορεί να επηρεάζεται από την έλευση της άνοιξης. Όμως αυτός ο χρόνος δεν αφορά την ψυχανάλυση παρά μόνο όταν το βιολογικό αυτό «πρόγραμμα» αποδιοργανώνεται, όταν οι δείκτες του εσωτερικού ρολογιού τρελαίνονται, όπως στην περίπτωση του συγγραφέα που υποφέρει από αϋπνία και περνά όλη τη νύχτα γράφοντας ή του νευρωτικού που παθαίνει κατάθλιψη όταν μπαίνει η άνοιξη.

Αχρονικότητα του Id – Δεύτερη τοπική

¹³ Στην πραγματικότητα η καντιανή θεώρηση του χρόνου είναι πολύ πιο πολύπλοκη και σύνθετη. Βλ. P. L. Assoun, *Freud et les philosophes*

Στο Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης, ο Φρόυντ συνδέει την αχρονικότητα του ασυνειδήτου με την επανάληψη, την επανάληψη με την παιδική σεξουαλική εμπειρία, την παιδική σεξουαλική εμπειρία με το τραυματικό και τέλος με τη μεταβίβαση.

«Οι νευρωτικοί επαναλαμβάνουν όλες αυτές τις ανεπιθύμητες περιστάσεις και τις επώδυνες συναισθηματικές καταστάσεις κατά τη μεταβίβαση και τις αναβιώνουν πολύ επιδέξια. Επιδιώκουν τη διακοπή της θεραπείας, ενώ αυτή δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, πασχίζουν να δοκιμάσουν πάλι την περιφρόνηση εκ μέρους των άλλων, αναγκάζουν τον γιατρό να τους συμπεριφερθεί με αυστηρά λόγια και ψυχρότητα, βρίσκουν τις κατάλληλες αφορμές για ζήλια (...) Τίποτα από όλα αυτά δεν μπόρεσε να προσφέρει ευχαρίστηση κατά το παρελθόν, ενώ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τώρα θα προκαλούσαν λιγότερη δυσαρέσκεια, αν αναδύονταν ως ανάμνηση ή ως όνειρα παρά ως νωπό βίωμα. Πρόκειται, φυσικά για τη δράση ενορμήσεων που υποτίθεται ότι θα προσέφεραν ικανοποίηση, μόνο που δεν δίδαξε τίποτα το γεγονός ότι και παλιότερα αντί γι' αυτό προσέφεραν δυσαρέσκεια. Παρά ταύτα επαναλαμβάνονται. Το επιβάλλει ένας καταναγκασμός.»¹⁴

Η α-χρονικότητα του ασυνειδήτου δεν είναι λοιπόν αυτή η κρύα και μονότονη αιωνιότητα που ο Όμηρος απέδιδε στο βασίλειο των νεκρών. Το χαρακτηριστικό της είναι η επανάληψη, η επανάληψη του ίδιου, χωρίς ελπίδα. «Αυτό» συμβαίνει επαναληπτικά και αέναα, εκτός εάν το Εγώ συνδέσει αυτή την εμπειρία, αποκαλύψει το νόημά της.

Ο Φρόυντ αναφέρεται σ' αυτό το κείμενο σε μια διάσταση της παιδικής σεξουαλικότητας, ή καλύτερα του ενορμητικού παιδικού σεξουαλικού που έρχεται σε ρήξη με την χρονική λογική της θεωρίας των σταδίων. Σ' αυτή τη σεξουαλικότητα, που εμφανίζεται μέσα από την παλινδρόμηση της μεταβίβασης, σε κάθε συνεδρία, όπως και σε κάθε όνειρο, μπορούμε να εφαρμόσουμε τις κατηγορίες του χρόνου που έχουμε στη διάθεσή μας; Σ' αυτό το ερώτημα, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Ζ.Κ. Ρολάν στην εισήγηση του στο γαλλόφωνο συνέδριο του 1997 με θέμα τον χρόνο¹⁵, ο Φρόυντ απαντά στον Καντ: Όχι! Το παιδικό ενορμητικό είναι *zeitlos*, ο χρόνος δεν έχει καμία ισχύ απέναντι στην διατήρηση και την επανάληψή του.

¹⁴ Σ. Φρόυντ, (1920) *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, 2014, σ. 41

¹⁵ J.C. Rolland, *Le rythme et la raison*, in *Revue Française de Psychanalyse*, 1997, T. LXI, σ. 1589-1635

Ταυτίζοντας με κάπως απόλυτο τρόπο τον χρόνο με τη συνείδηση, ο Φρόυντ τραβάει τον χρόνο προς την πλευρά της αίσθησης του υποκειμενικού, του βιωμένου χρόνου, αυτόν που ένα παιδί αισθάνεται πολύ αργό και ένας ηλικιωμένος αισθάνεται ότι περνά πολύ γρήγορα. Η αναπαράσταση του χρόνου δεν υφίσταται για το ασυνείδητο, όπως δεν υφίσταται αναπαράσταση του θανάτου ή της άρνησης. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μια ιδιαίτερη χρονικότητα δεν κατοικεί τον χώρο του ασυνειδήτου, **μια χρονικότητα, διαφορετική από το υποκειμενικό αίσθημα του χρόνου.**

Ο Ρολάν υποστηρίζει την ιδέα¹⁶ ότι αυτή την ιδιαίτερη χρονικότητα του ασυνειδήτου μπορούμε να την προσεγγίσουμε όχι τόσο σε μια ιστορική προοπτική -με την έννοια της γραμμικής χρονικότητας που χαρακτηρίζει την ιστορία- αλλά σε μια άλλη προοπτική αυτήν του *πολιτισμού*, με την έννοια που την χρησιμοποίησε ο Φρόυντ για να μιλήσει για την γυναικεία σεξουαλικότητα *ως ανήκουσα στον μινω-μυκηναϊκό πολιτισμό που προηγήθηκε του ελληνικού.*

Το αυτό (Id) ανήκει σε «άλλο πολιτισμό», ο οποίος αντίθετα όμως με τον μινω-μυκηναϊκό δεν χάνεται ποτέ, προσπαθεί να επιβάλει ασταμάτητα τον νόμο του, βάρβαρο χωρίς αμφιβολία, ενώ το εγώ προσπαθεί με κάθε τρόπο να εξημερώσει την αγριότητά του. Ο χρόνος που χαρακτηρίζει αυτόν τον ιδιαίτερο, αρχαϊκό θα λέγαμε «πολιτισμό» είναι ο κυκλικός χρόνος της επανάληψης.

Έχει κανείς την εντύπωση, ότι αν η αχρονικότητα ισχύει για το ασυνείδητο της πρώτης τοπικής, **αφορά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό το Id της δεύτερης τοπικής**, το οποίο αντίθετα με το ασυνείδητο που συμπεριλαμβάνει αναπαραστάσεις, γεμίζει με την ενέργεια ενορμητικών ώσεων, είναι «ένα χάος διεγέρσεων σε αναβρασμό»¹⁷ υποταγμένο στην αρχή της ευχαρίστησης όπου δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς ότι υπάρχει κάποιου είδους χρονικής αλληλουχίας. Όπως δε υποστηρίζει ο Α. Γκρην¹⁸, ο Φρόυντ, μετά την στροφή του 1920, θεωρεί ότι ο καταναγκασμός στην επανάληψη χαρακτηρίζει *ολόκληρη την ενορμητική λειτουργία* (και όχι μόνο κάποιες παθολογικές καταστάσεις), προσθέτοντας ωστόσο ότι κάποιες ιδιαίτερες ιδιότητες μπορεί να την καταστήσουν πιο θανατηφόρα εξαιτίας της ενόρμησης θανάτου.

¹⁶ J.C. Rolland, idem. σ. 1596

¹⁷ S. Freud (1933), *Nouvelles conférences d'introduction à la psychanalyse*

¹⁸ A. Green (2002), *Idées directrices pour une psychanalyse contemporaine*, Paris, PUF, σ. 235.

Η αναλυτική συνεδρία ενεργοποιεί το *id* και το παιδικό σεξουαλικό στοιχείο και το εξωθεί να επαναληφθεί, να επικαιροποιηθεί στην μεταβιβαστική σκηνή. Ταυτόχρονα όμως εξωθεί το εγώ να βάλει αυτή την εμπειρία σε λόγια. Είναι σαν να καλεί αυτά τα δύο συστήματα να μιλήσουν με μια φωνή.

Ο Ρολάν υποστηρίζει ότι η αναπαραστασιακή εργασία που λαμβάνει χώρα στο προσυνειδητό διέπεται κι αυτή από μια επαναληπτικότητα, δανειζόμενος δε τον φροϋδικό όρο του καταναγκασμού στην επανάληψη, μιλάει για «καταναγκασμό στην αναπαράσταση»¹⁹. Εννοώντας ότι το προσυνειδητό «εξαναγκάζεται» κατά κάποιο τρόπο να μετατρέπει τις αναπαραστάσεις πράγματος σε αναπαραστάσεις λέξης, όπως και το εγώ «αναγκάζεται» να σκέφτεται τις σκέψεις του, να επεξεργάζεται τις αναμνήσεις του, να ανακατασκευάζει αδιαλείπτως την ίδια την αναπαράσταση του εαυτού του. Αυτή λοιπόν η επανάληψη που βρίσκεται στην καρδιά της αναπαραστασιακής λειτουργίας, στην καρδιά της δραστηριότητας της σκέψης είναι η «μάρκα» του *id* και της ενόρμησής του, με τον ίδιο τρόπο που, όπως εύστοχα γράφει ο Φρόυντ στο κείμενο για την άρνηση, η άρνηση είναι στο εγώ η μάρκα της απώθησης, το ισοδύναμο του *made in Germany*.

Το αναλυτικό πλαίσιο ενεργοποιεί μαζικά αυτή την επανάληψη, θα λέγαμε ότι την ενσαρκώνει. Ίδιες ώρες, ίδιες μέρες της εβδομάδας, ίδια διάρκεια, ίδια συχνότητα, ίδιο μέρος. Ο αναλυτής είναι ο εγγυητής αυτού του ιδιαίτερου χρόνου, τον επιβάλλει στον αναλυόμενο στο όνομα κάποιου πράγματος που τον υπερβαίνει.

Αυτό το *tempo* αποτελεί αναμφίβολα το πλαίσιο, αλλά και κάτι περισσότερο από αυτό. Τι κάνει ο αναλυτής όταν «ανοίγει» τη συνεδρία και στη συνέχεια την «κλείνει», επαναληπτικά από τη μία συνεδρία στην άλλη; Είναι αυτές οι δύο κινήσεις τόσο συμμετρικές και συμπληρωματικές όσο φαίνονται; Το άνοιγμα μιας συνεδρίας, όπως έλεγε ο Φρόυντ είναι σαν ο αναλυτής να «καλεί τους δαίμονες», να καλεί την παιδική σεξουαλικότητα να επικαιροποιηθεί στη μεταβιβαστική σκηνή, υποβάλλοντάς την όμως παράλληλα στην συνειρμική εργασία την οποία επίσης ο αναλυτής ζητάει από τον αναλυόμενο. Το κλείσιμο της συνεδρίας που κόβει την συνειρμική ροή, το περίφημο «θα σταματήσουμε εδώ, ο χρόνος μας τελείωσε...» είναι ένας τρόπος να εισάγει ένα πέρας, μια περατότητα που αποτελεί μακρινή ηχώ του

¹⁹ J.C. Rolland, *Guérir du mal d'aimer*, Paris, Gallimard

θανάτου. Η αρχή και το τέλος των συνεδριών δεν έχουν με κανένα τρόπο τα ίδια διακυβεύματα. Η αρχή ανοίγει την μεταβιβαστική επικαιροποίηση του *agir en*, το κλείσιμο βάζει ένα πέρας στην επανάληψη της αναπαραστασιακής εργασίας.

Καταλήγοντας, ήθελα να πω, ότι έχω την εντύπωση, ότι ένας από τους λόγους που το φροϋδικό αξίωμα περί αχρονικότητας του ασυνειδήτου συχνά παρερμηνεύεται είναι ότι το ασυνείδητο νοείται ως μια οντότητα, ένα περιέχον, που είναι «εκτός-χρόνου». Και όπως είπα και παραπάνω, δεν μπορούμε να συλλάβουμε τίποτα που να είναι εκτός χρόνου. Όμως το ασυνείδητο, όπως τονίζει και ο Laplanche²⁰, είναι *περιεχόμενο*, είναι μνημονικά ίχνη και αναπαραστάσεις πράγματος, και χαρακτηρίζεται πρωτίστως από τον τρόπο λειτουργίας των πρωτογενών διεργασιών, όπου «βασιλεύει» θα λέγαμε η αρχή της ευχαρίστησης. Όχι με την έννοια ότι στο ασυνείδητο όλα είναι «ευχάριστα και ωραία», αλλά με την έννοια της φροϋδικής αρχής της ευχαρίστησης, δηλαδή ότι υπάρχει ελεύθερη κυκλοφορία των επενδύσεων ανάμεσα στις αναπαραστάσεις. Η κυκλοφορία των επενδύσεων είναι ελεύθερη για το λόγο ότι είναι αποκομμένη από κάθε αναφορικότητα ή επικοινωνιακή πρόθεση. Οι πρωτογενείς διεργασίες υπάρχουν και δρουν εντός του ασυνειδήτου χωρίς εκείνο να έχει γνώση επ'αυτού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το *Id* δεν απευθύνεται παρά στον εαυτό του, δεν έχει καμία πρόθεση να έχει νόημα, να σημαίνει κάτι. Η αναλυτική εργασία συνίσταται ακριβώς, στο να κάνει αυτό το *Id* που μιλάει μόνο στον εαυτό του, να μιλήσει σε κάποιον, να μιλήσει για κάτι, για ένα απωθημένο παρελθόν.

Εάν λοιπόν στην αναλυτική συνεδρία και εντός της μεταβίβασης επικαιροποιείται το παιδικό σεξουαλικό στοιχείο, ο χρόνος της ανάλυσης δεν είναι ο χρόνος του ασυνειδήτου, δεν είναι μόνο ο χρόνος της επανάληψης αλλά και ο χρόνος της διεπεξεργασίας και της αναμνημόνευσης, δεν είναι ο άχρονος χρόνος του *id*, αλλά ο χρόνος της μετακίνησης, της αλλαγής, που διαφέρει από τον χρόνο της ημέρας όπου δρούμε και τον χρόνο της νύχτας όπου ονειρευόμαστε. Μ' αυτή την έννοια ο άχρονος χρόνος του ασυνειδήτου δεν μπορεί να προσεγγιστεί αυτός καθαυτός, αλλά μόνο στο *εκ των υστέρων* του διΰποκειμενικού χρόνου της ανάλυσης.

²⁰ J. Laplanche (1981), *L'inconscient et le ça*, in *Problématiques IV*, Paris, PUF, σ. 141-142.